

”לפעמים היא מבקשת לקרוא לי אבא”

# על סבים וסבות המגדלים את ילדי ביתם שנרצחה בידי בן-זוגה

מאת זהר סהר<sup>1</sup>

ההורה השני מתמודדים עם טראומת האלימות ואובדן שני ההורים בד בבד עם עזיבת ביתם הפיזי, מעבר לבית מגורים אחר, התמודדות עם הסטיגמה, קונפליקט של נאמנויות ושנים ארוכות של עיסוק משפטי בחייהם. התמודדות מורכבת זו דורשת התייחסות מורכבת של המטפלים בהם (Black & Kaplan, 1988), וטיפול אינטנסיבי בכל שלבי ההתמודדות (Wiesel-Lev & Samson, 2001). מציאות זו מחייבת סבים וסבות, שלפתע הופכים למטפלים העיקריים בנכדיהם לאחר רצח אימם, להיות עסוקים לאחר האובדן בצורכיהם של הילדים השרויים בטרואמה יותר מבעיבוד הטרואמה שלהם עצמם. מחקר איכותני בדק הסתגלות של ילדים שאימם נרצחה בידי בן-זוגה ושל מטפליהם העיקריים לאחר הרצח בקרב עשר משפחות (חמישה מהמטפלים העיקריים היו הורי הנרצחת, האחרים היו בני משפחתו של הרוצח או משפחות אומנה). במחקר נמצא כי לפי תפיסות המטפלים העיקריים, הילדים סובלים לאחר הרצח מבעיות נפשיות, פיזיות, התנהגותיות ולימודיות. רבים מהילדים התמודדו עוד קודם לרצח עם אלימות בבית, מציאות שהוסיפה למורכבות המצב לאחר הרצח (Campbell, Hardesty, Lewandowski & McFarlane, 2008).

הורי האישה הנרצחת, המגדלים את ילדי בתם שנרצחה. מטרת המאמר – להעלות אל קדמת הבמה אוכלוסייה “מוזנחת” זו.

## סקירת הספרות

רצח הוא אירוע דחק טראומטי, בעיקר בעבור בני המשפחה. ממחקרים עולה כי לרצח השלכות שליליות על תחומי חיים שונים של בני המשפחה של קורבן הרצח: האישיים, התפקודיים החברתיים, הזוגיים, הרגשיים והמשפחתיים (Tuck & Baliko, 2008; Miller, 2009a, 2009b; Stetson, 2003). נמצא כי הם חווים תגובות של אובדן טראומטי בשיעור גבוה מאחרים, והם בקבוצת בסיכון לפתח פוסט-טרואמה ותגובות אבל מורכבות שבעטיין ממשיכים לחוש מצוקות רגשיות קשות ללא הקלה לאורך שנים (Adams, 2002; Murphy, Lohan & Johnson, 2003; Raphael, Wooding & Wooding, 2004). מקצתם של רגשות אלה קשורים לאופיו הפלילי של האירוע החושף את בני המשפחה לחקירות משטרה, לתהליך משפטי, למעורבות של מערכת בתי הסוהר, מערכת בריאות הנפש ומערכות אחרות וכן לסיקור תקשורתי (Hardesty, Campbell, McFarlane & Lewandowski, 2008; Rock, 1998). ילדים שאימם או אביהם נרצחו בידי

## פתח דבר

אלימות כלפי נשים ותוצאותיה הקשות הובילו בעשורים האחרונים לידי הכרה שאי אפשר להניח לבעיה זו כאילו הייתה תופעה פרטית ומשפחתית, ויש לראות בה בעיה חברתית (איזיקוביץ, פישמן, מש וגוסינסקי, 2002). רצח של נשים בידי בן-זוגן הוא הביטוי החמור ביותר של בעיה חברתית זו. השימוש במונח “רצח נשים” (femicide) מבקש ליחד תופעה זו במאפיינים משלה, שכן הרצח נובע מתוך הפוליטיקה של היחסים בין המינים (Sharps, Glass, Campbell, Garcia, Bloom & Laughon, 2007; Soria, & Hurwitz, 2007).

מרבית המחקרים בנושא רצח נשים עוסקים בניסיון לזהות גורמי סיכון לרצח. למרות העיסוק המחקרי הנרחב בבעיות של אלימות כלפי נשים ורצח, וההכרה בהשפעות הקשות של תופעות אלה על הקורבנות המשניים – ההשלכות של רצח נשים בידי בן-זוגן על הורי הנרצחות, על ילדיהן ועל הוריהן המגדלים את הנכדים הנותרים לא נחקרו לעומק בארץ ובעולם; הן נדחקו לאורך שנים מהתודעה הציבורית, המחקרית והטיפולית (Biroscak, Smith, & Post, 2006; Dolan & Doyle, 2000; Wickie, & Marwit, 2001–2000).

מאמר זה עוסק בבעיית רצח נשים בידי בן-זוגן ומתמקד בנקודת מבטם של



בשנת 2001 התקבל חוק זכויות נפגעי עבירה, חוק שהגדיר לראשונה קבוצה זו "נפגעי עבירות המתה"<sup>3</sup>. עם זאת, עד סוף שנת 2009, עת התקבלה בממשלת ישראל החלטה המאשרת תכנית סיוע למשפחות נפגעות עבירות המתה בישראל, לא הוכרה קבוצה זו כזכאית לזכויות או להטבות<sup>4</sup>, וגם במסגרת התכנית המאושרת, עדיין נותרו משפחות רבות בלא מענה לצורכיהן.

### שיטת המחקר

המחקר נערך על-פי הפרדיגמה האיכותנית-קונסטרוקטיביסטית, עקב מיעוט הידע המחקרי על אוכלוסייה זו. במסגרת המחקר התקיימו 30 ראיונות עם 25 הורים של 19 נשים שנרצחו

**והכלכלי עקב הורות מחדש והמחויבות הפתאומית לצורכיהם של הילדים השרויים בטרומה** (Armour, 2002). קושי נוסף הוא הצורך להתמודד עם מאבקים משפטיים הקשורים לנכדים - בדרך כלל בשאלת האפוסטרופסות, עקב הרצון לגדלם (Kaplan, 1998; Spungen, 1998).

בישראל נרצחו בעשור האחרון 147 נשים בידי בן-זוגן. בממוצע נרצחות 14 נשים בשנה, בלא שינוי במגמה לאורך השנים (אלמגור-לוטן, 2010; משטרת ישראל, 2009)<sup>2</sup>.

עד לשנת 2001 מי שבן משפחתם נרצח שלא עקב אירוע טרור או ביטחון היה בקבוצה שולית וזנוחה, בלא מעמד, טיפול או זכויות (ינאי, 1993; 2004).

מחקרים העוסקים בסבים וסבות המגדלים את נכדיהם שלא בעקבות רצח של ההורה מצאו כי קשר ויחסים של קרבה בין הסבים והסבות לנכדים הביאו לידי הסתגלות טובה ותפקוד טוב של הנכדים - גם בקרב אותם ילדים שחוו התעללות קשה של הוריהם (Goodman, 2007; Goodman & Silverman, 2001). אשר למצבם של הסבים והסבות המגדלים את נכדיהם, נמצא כי הם דיווחו על יותר בעיות בריאות מסבים וסבות שלא גידלו נכדים (Silverstein & Lindsey, 2008). המחקרים שעסקו בסבים וסבות המגדלים את נכדיהם לאחר רצח מצאו גם הם כי קבוצה זו חשופה לסכנה של החמרה במצבה הבריאותי, הנפשי

<sup>2</sup> לא - לחימה באלמות נגד נשים, סטטיסטיקת מקרי מוות בעקבות אלימות במשפחה בישראל: מתוך אתר האינטרנט של העמותה

(http://www.no2violence.co.il / נתוני 2010, הורד מהאתר ב-1 בינואר 2011)

<sup>3</sup> סעיף 22 בחוק זכויות נפגעי עבירה - תשס"א 2001

<sup>4</sup> החלטת ממשלה מספר 936 מיום 22.11.2009 - ראו: [www.pm.gov.il/PMO/Archive/Decisions.htm](http://www.pm.gov.il/PMO/Archive/Decisions.htm); 936/11/2009

בידי בן-זוגן - מתוכם 11 אבות ו-14 אימהות. מאמר זה עוסק בתת-קבוצה בקרב המרואיינים - אלה אשר להם נכדים מהבת הנרצחת (16 הורים של 12 נשים שנרצחו). שבע משפחות (11 הורים) קיבלו חזקה על כל הילדים או על אחדים מהילדים, והן מגדלות אותם. חמישה הורים של נשים שנרצחו אינם מגדלים בפועל את הילדים (ארבעה גידלו אותם תקופה מסוימת אך לא יכלו להמשיך, ובמקרה אחד הלכו הילדים מלכתחילה למשפחת הרוצח שהקשר עמה היה הדוק יותר). לשבע נשים שנרצחו לא נותרו ילדים או שילדיהן נרצחו גם כן (תשעה הורים).

### תוצאות

התברר כי השאלה אם נשארו ילדים מהבת שנרצחה ואם הוריה מגדלים אותם הייתה משמעותית מאוד בקרב המרואיינים. ההורים שנשארו להם נכדים ציינו כבר בשלבים מוקדמים של הריאיון שזאת הסיבה לכך שהם ממשיכים לחיות. מדבריהם עולה בבירור שהילדים נותנים להם את הכוח ויוצרים כעין המשכיות לבת שנרצחה. הנכדים מחייבים אותם להמשיך בתפקוד - למענם. ניתוח הראיונות העלה כמה תמות מרכזיות הקשורות לילדי הנרצחות ולגידולם.

בכמה מהתכנים המעסיקים הורים נמצאו הבדלים בין אלה המגדלים את הנכדים לבין אלה שאינם מגדלים את הנכדים. עם זאת, גם הורים שאינם מגדלים בפועל את הילדים חווים רגשות של אחריות ודאגה לנכדים. במקצת המקרים הם גידלו אותם תקופה מסוימת אבל בעיות שונות (גיל ההורים, מצבם הפיזי, הקושי שלהם לספק את צורכי הילדים) אילצו את רשויות הרווחה לספק לילדים

מגורים חלופיים (לעתים אצל גורם אחר בתוך המשפחה ולעתים במסגרות חיצוניות, כגון אומנה או פנימיות). הקשר השוטף עם הנכדים חשוב להם והם דואגים לשמר אותו ככל האפשר. עם זאת, הורים אלה חווים בדרך כלל רגשות אשם על אי יכולתם לגדל את הנכדים ודאגה גדולה לעתידם, בעיקר במצבים שמשפחת הרוצח ממשיכה לקיים עמם קשר.

### חזרה לתפקידי הורות

בקרב סבים וסבות המגדלים את הנכדים גרם אירוע הרצח שינוי דרמטי באורח החיים מכל הבחינות: חזרה לאחור והתמודדות נפשית, פיזית ורגשית עם גידול ילדים קטנים או מתבגרים שגם הם חוו טראומה קשה ואובדן; שינוי במצב הכלכלי עקב ריבוי הוצאות שלא היו קודם לכן; התמודדות

עם תהליך של אפוטרופסות; קשיים פיזיים ועוד. הסבים והסבות ביטאו את תחושותיהם בקשר למשמעות הנכדים עבורם, לעתיד הילדים ולהתמודדותם עם הטראומה לאורך ציר ההתבגרות ובסוגיית הקשר עם האב הרוצח ומשפחתו. הצורך לדאוג פתאום לילדים קטנים או גדולים אילץ אחדים מההורים לשנות את מקום עבודתם או להפסיק לעבוד. כל זה נוסף על הזמן שנדרש במאבקים הרבים בבתי משפט ולגידול בהוצאות הבית והילדים, כדבריה של מלכה: "בהתחלה לא יכולתי לעבוד, היו לנו המון סידורים משפטיים לגבי הילדה... בכלל לא עוזרים לנו בכלום בתחום הזה. היום יש לי יותר כוח להתחיל ולטפל בכל הנושאים הכספיים. הרבה דברים נראה לי שאנחנו לא מקבלים והרבה הוצאות..."



## התמודדות עם גידול נכדים שחוו טראומה ואובדן

סוגיה מרכזית היא התמודדות הסבים והסבות עם גידול ילדים שחוו טראומה קשה ומרכזית, נוסף על ההתמודדות עם הטראומה שלהם-עצמם - הורים שאיבדו בת. מקצת הילדים היו קטנים מאוד בזמן האירוע וגדלו לתוך מציאות שסבא וסבתא הם המגדלים אותם; אחרים היו גדולים די הצורך להבין את משמעות הרצח, מקצתם אף היו עדים לאירוע ועבור כמה מהם הרצח היה נקודת סיום לאירועי אלימות כלפי האם ולעתים אף כלפיהם מצד האב הרוצח. מדיווחי ההורים עלה כי רוב הילדים מקבלים טיפול פסיכולוגי או עזרה נפשית כלשהי, ואילו רוב ההורים, הזקוקים נואשות להנחיה ולתמיכה בגידול הנכדים ולטיפול בעצמם, אינם מקבלים עזרה זו. גם ההורים המעטים שסיפרו כי יש להם ליווי של איש מקצוע תיארו מצב שהם עומדים רוב הזמן לבדם מול המשמיה הקשה והמורכבת של הצורך להכיל את טראומת הילדים ולסייע להם בהתמודדות, נוסף על התמודדות עם הטראומה האישית שלהם ועם פחדים והתלבטויות בקשר לעתידם של הילדים. במקרים שבהם הילדים היו צעירים בזמן הרצח, ולא היה להם זיכרון או ידע לגבי מה שקרה, תיארו ההורים פחדים משאלות שהילדים ישאלו בעתיד, מהאופן שבו יספרו את סיפור הרצח ומההשלכות שיהיו לכך. במקרים שהילדים היו גדולים יותר תיארו ההורים פחדים מהשפעות הטראומה עליהם. התמודדות זו מפגישה אותם כל העת עם הקשיים שלהם והאובדן שלהם.

"היא קוראת לנו פעם אבא ופעם סבא... לפעמים היא מבקשת רשות לקרוא לי אבא. היא לא מבינה את המשמעות, לא מבינה מה מחכה לה בחיים... זה מאוד קשה, ההתמודדות הזו. זה מאוד כואב לי לחשוב עליה ומה יהיה אֶתה, מה יהיה כשהיא תתחיל להבין..." [שמעון]

בלה מספרת: "אני יודעת שיש דברים קשים שהילדים לא התמודדו אֶתם, וזה מדאיג אותי מאוד מה יקרה אֶתם..." בהמשך היא מדברת על הקושי של הנכדים שאביהם התאבד לאחר שרצח את אימם: "...אנחנו אף פעם לא מדברים כביכול 'אבא שלך עשה כך וכך, אבא שלך לא בסדר'. את יודעת איך הם היו קשובים למילים??? אם היה שמץ של ביקורת, אפילו בטון הדיבור שלנו לגבי האב, הם היו מיד מתקוממים! אז אני ראתי כמה שזה חשוב להם שלא נדבר על האב בצורה שלילית, ומאוד מקפידים על זה."

"...אנחנו לא כתבנו על המצבה מה קרה... אני לא רוצה. לא כולם צריכים לדעת וגם... אני לא רוצה שהילד יראה את זה. אני לא רוצה שהילד יראה..." [אברהם]

"בארבע שנים האלה (מאז הרצח)... מי שהכי נפגע זה הילד. הילדה מסתדרת, אני יודעת שקשה לה, אבל היא מסתדרת, היא חזקה יותר. הילד קשה לו... אני מאוד דואגת לו... זה השפיע עליו מאוד." [דליה]

## הקשר עם הרוצח ומשפחתו

במקרים שהרוצח (אבי הילדים) נשאר בחיים, עולה שאלת הקשר בינו לבין ילדיו ובין הורי הרוצח לילדים. סוגיית הקשר עם הרוצח מעסיקה את הסבים

והסבות בין אם יש קשר כזה בפועל, בינו לבין הילדים או בין משפחתו לבין הילדים, ובין אם אין קשר כזה - תמיד קיים החשש מקשר עתידי או מהיום שבו יעלו הנכדים שאלות או רצון לקשר או שהרוצח יעלה רצון לקשר.

במחקר, ילדי הנרצחות היו בקשרים שונים עם הרוצח או עם בני משפחתו (הוריו, אחיו), החל מנתק מוחלט ועד מצבים שבהם הנכדים מבקרים את האב או את הוריו ומשפחתו בקביעות. כאשר יש קשר רציף עם האב או עם משפחתו יש תזכורת מתמדת לנוכחות הרוצח, לזכויותיו ולהיותו בחיים בכלל (כנוכחות המתמדת של הרוצח בחיי ההורים). בכמה מהמקרים יש גם מאבקי משמורת בין המשפחות, ואלה מוסיפים על קשיי המשפחה והילדים. עם זאת, סוגיית הקשר עם הרוצח או משפחתו נוכחת כל העת גם במשפחות שבהן הילדים אינם רואים את הרוצח ואינם מקיימים קשר עִמו או עם משפחתו. כל ההורים המגדלים את הנכדים דיברו על כך כי בשלב מסוים יעמדו הנכדים בפני השאלה אם יקיימו קשר עם האב. הם ערים לקונפליקט של הילדים: מחד גיסא - כעס גדול על האב, ומאידך גיסא - היותו של האב ההורה הביולוגי היחיד שנשאר. שאלת הקשר עם הרוצח מעמתת את ההורים הללו עם קושי פנימי נוסף.

"...בוא לא נהיה תמימים. באחד הימים הרי יכול להיות שהיא תרצה לראות את אבא שלה (שתיקה). אני לא יודע איך אני ארגיש. יהיה לי מאוד קשה..." [שמעון]

"ההחלטה תהיה בידיהם, אבל אני לא זאת שיכולה לשכנע אותם, כמו כל דבר אחר שאני משכנעת ומחנכת אותם, תעשו את זה, כאילו משהו שיהיה לטובתו..." [רינה]



"...תראי, גם זה היה מסובך, בהתחלה אנחנו בכלל לא הסכמנו שיהיו פגישות, אבל הם הלכו לבית המשפט והוא קבע שיהיה קשר... לנו מאוד קשה עם זה, גם לראות את הילד כל הזמן עובר ממקום למקום ובכלל... זה קשה, אבל אין לנו מה לעשות, אנחנו היינו צריכים להסכים לכל ההסדר הזה כדי שלא יגידו שאנחנו לא משתפים פעולה ולא יתנו לנו את המשמורת... זה הפחד הכי גדול שלנו... אבל כשהילד הולך לאבא שלו, הוא לא יודע מה הוא עשה... והם גם לא יתנו לו להבין את זה אם הם רוצים את הקשר הזה וזה ממש כואב." [מונט] בהמשך דבריה מעלה מונט בעקיפין עוד ממד של היותו של הילד (נכדם) גם בנו של הרוצח והפחד מזהותו של הילד בעתיד: "...בכל פעם שהוא הולך לשם [למשפחת הרוצח] הם מלמדים אותו שהשם משפחה הוא שלהם. כל פעם שהוא חוזר אני אומרת לו אתה גם X השם שלו של אבא וגם Y השם של אימא. חשוב לי שהוא ידע את זה! אמנם היא לא קבורה על השם של הבעל שלה אלא על השם שלנו. לפי הדת היא הייתה צריכה להיקבר לפי השם של בעלה, אבל היא לא מתה מוות טבעי - היא נרצחה, אז היא צריכה לקבל את השם שלנו... אבל אני לא רוצה שהוא יתבלבל..."

## המאבק המשפטי על משמורת הנכדים

יש הורים שתיארו מלחמות על משמורת הנכדים. בגין זה הם נאלצים לעבור משוכות רבות, למשל - מבחני הורות ואישיות, מבדקים שעושים אנשי מקצוע, מאבקים משפטיים הכרוכים בהוצאות רבות ועוד. המאבק המשפטי על משמורת הנכדים חשוב להורים, אך הוא דורש משאבים רגשיים גדולים (שוב בתחושת



השוליות, חוסר הזכויות לעומת זכויות הרוצח, שעדיין יש לו אפוטרופסות (ביולוגית), משאבים כספיים בהוצאות על משפטים, אבחוני מסוגלות הורית (שהם משלמים מכיסם) ועוד.

"כל התקופה של המאבק המשפטי כלום לא עניין אותנו, רק שהילדה תהיה אצלנו... זאת הייתה תקופה נוראית, לא מספיק מה שעברנו אבל היינו צריכים להיות כל הזמן בבתי משפט והכול..." [אבי]

יחקק מדבר בכעס על זכויות הרוצח בקשר לאפוטרופסות ביולוגית: "כל הרעיון שהאבא לא מוכן לוותר על האפוטרופסות שלו... במצב היום הוא לא ראה אותם מאז. לנו יש אפוטרופסות, אבל הוא לא מוותר על הזכות שלו. ועד שלא ישנו את החוק המטומטם הזה של האפוטרופסות הביולוגית, שאדם שרצח את אישתו שלא תהיה לו הזכות הביולוגית הזאת, באותו רגע הוא שבר את כל המוסכמות החברתיות להיות אבא נורמלי".

אפשר לראות כי לשינוי בחייהם של הורים המגדלים את הנכדים יש השלכות על המערכות השונות. מצד אחד הוא נותן משמעות לחיי ההורים, הוא מעודד התעסקות עם הקיים, המלא, ופחות עם החסר והלא קיים. ועם זאת הוא כרוך בקשיים רגשיים, בהוצאות כספיות גדולות, בעיסוק בתהליכים משפטיים ובמשמורות, וכל אלה משפיעים על כל בני המשפחה.

## דין

המאמר הנוכחי העלה ממצאים חשובים הנוגעים לילדי נשים שנרצחו הגדלים אצל הורי הנרצחת, הן על הקשיים שחווים הילדים עצמם והן על הקשיים שחווים המגדלים אותם לאחר הרצח. ידוע כי ילדים החווים אלימות במשפחה נתונים בסיכון גדול

ליווי סדיר והדרכה הורית כדי לסייע להם להתמודד עם הקשיים הנוספים בגידול הילדים ולהתחשב בסוגיות המיוחדות הכרוכות בכך. ראוי להתחשב גם בכך שרבים מההורים המגדלים את הנכדים משקיעים בכך הרבה, והם אינם מעבדים את תחושותיהם הקשורות לאובדן הבת. בקרב הורים אלה ראוי לאפשר, נוסף על ההדרכה ההורית, סיוע בהתמודדות עם האובדן של הבת, האבל והטראומה.

לפתח פוסט-טראומה, בעיות הסתגלות, בעיות התפתחות, בעיות רגשיות ועוד (Evans, Davies, & DiLillo, 2008). בעקבות הרצח נמצא כי ילדים אלה חשופים לקשיים הנובעים הן מהחיים בעבר, בעצם החשיפה לאלימות במשפחה, והן מהטראומה שברצח עצמו, מהאובדן הפתאומי של שני ההורים, מהתמודדות עם הקשר עם האב הרוצח, מהתמודדות עם סטיגמה הקשורה להיותם ילדים של רוצח ועוד (McFarlane, Campbell, Hardesty, Kaplan, Lewandowski & Kaplan, 2008; 1998). ממצאים חשובים אלה, וגם עדותה של לוי-אינגר (לוי-אינגר, 2009), פקידת סעד מחוזית המציינת כי מצבם הרגשי והפיזי של הילדים לא זכה ואינו זוכה להכרה ולמענים מספיקים בישראל - כל אלה מחייבים לתת את הדעת על נושא זה: **להרחיב את הידע ובעיקר לפתח מדיניות ומענים טיפוליים הן לילדים והן לסבים ולסבות המגדלים אותם. חשוב להציע**

<sup>1</sup>מאמר זה מבוסס על קטע מתוך עבודת דוקטורט העוסקת בהרחבה בהורים של נשים שנרצחו: "ביום שהוא רצח אותה הוא בעצם רצח גם אותי" - להיות הורים שבתם נרצחה על ידי בן זוגה: אבל, טראומה והתמודדות.

איזיקוביץ, צ', פישמן, ג', מש, ג' וגוסינסקי, ר' (2002). היקף ומאפיינים לתופעת האלימות כלפי נשים וילדים ונוער בסיכון. אוניברסיטת חיפה: מרכז מינרווה לחקר הנוער.

אלמגור-לוטון, א' (2010). אלימות נגד נשים - ריכוז נתונים לשנת 2010. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

ינאי, א' (1993). הסיוע לאזרחים נפגעי פעולות איבה. *בטחון סוציאלי*, 53, 35-40.

ינאי, א' (2004). מעמדם וזכויותיהם של נפגעי פשיעה אלימה בגרמניה. *בטחון סוציאלי*, 65, 84-110.

לוי-אינגר, ר' (2009). הקרבנות השקטים - יתומים כתוצאה מאלימות במשפחה, ההתמודדות השקטה והכואבת של היתומים והמטפלים בהם. מאמר במסגרת התכנית חוכמת המעשה בבית הספר המרכזי להכשרת עובדים לשירותי הרווחה.

משטרת ישראל (2009). השנתון הסטטיסטי של משטרת ישראל 2009. ירושלים: הוצאת משטרת-ישראל, אג"ת, מחלקת אסטרטגיה, מדור מחקר אסטרטגי וסטטיסטיקה.

Adams, D.W. (2002). The consequences of sudden traumatic death: The vulnerability of bereaved children and adolescents and ways professionals can help. In G.R. Cox, R. A. Bendiksen, & R.G. Stevenson (Eds.), *Complicated grief and bereavement* (pp. 37-47). NY: Baywood Publishing, Amityville.

Armour, M.P. (2002). Journey of family members of homicide victims: A qualitative study of their post homicide experience. *American Journal of Orthopsychiatry*, 72, 372-382.

Baliko, B., & Tuck, I. (2008). Perceptions of survivors of loss by homicide. *Journal of Psychosocial Nursing*, 46, 27-34.

Biroscak, B.J., Smith, P.K., & Post, L.A. (2006). A practical approach to public health surveillance of violent deaths related to intimate partner relationships. *Public Health Report*, 121, 393-399.

Black, D., & Kaplan, T. (1988). Father Kills Mother. *British Journal of Psychiatry*, 153, 624-630.

Campbell, J.C., Glass, N., Sharps, P.W., Laughon, K., & Bloom, T. (2007). Intimate partner homicide: Review and implications of research and policy. *Trauma, Violence & Abuse*, 8, 246-269.

Dolan, M., & Doyle, M. (2000). Violence risk prediction: Clinical and actual measures and the role of the psychotherapy checklist. *British Journal of Psychiatry*, 177, 303-311.

Evans, S.E, Davies, C., & DiLillo, D. (2008). Exposure to domestic violence: A meta-analysis of child and adolescent outcomes. *Aggression and Violent Behavior*, 13, 131-140.



- Garcia, L., Soria, C., & Hurwitz, C. (2007). Homicides and intimate partner violence: A literature review. *Trauma, Violence & Abuse, 8*, 370–383.
- Goodman, C.C. (2007). Intergenerational triads in skipped-generation grandfamilies. *International Journal of Aging & Human Development, 65*, 231–258.
- Goodman, C.C., & Silverman, M. (2001). Grandmothers who parent their grandchildren: An exploratory study of close relations across three generations. *Journal of Family Issues, 22*, 557–561.
- Hardesty, J.L., Campbell, J.C., McFarlane, J.M., & Lewandowski, L.A. (2008). How children and their caregivers adjust after intimate partner femicide. *Journal of Family Issues, 29*, 100–124.
- Kaplan, T. (1998). Marital conflict by proxy after father kills mother: The family therapist as an expert witness in court. *Family Process, 37*, 479–494.
- Lev-Wiesel, R., & Samson, T. (2001). Long-term effects of maternal death through paternal homicide from family of origin drawings. *The Art of Psychotherapy, 28*, 239–244.
- Lindsey, B.A., & Silverstein, M. (2008). Preventive health behaviors among grandmothers raising grandchildren. *The Journals of Gerontology, 63*, 5–23.
- Miller, L. (2009a). Family survivors of homicide: I. Symptoms, syndromes, and reaction patterns. *The American Journal of Family Therapy, 37*, 67–79.
- Miller, L. (2009b). Family survivors of homicide: II. Practical therapeutic strategies. *The American Journal of Family Therapy, 37*, 85–98.
- Murphy, S., Johnson, C., & Lohan, J. (2003). Finding meaning in a child's violent death: A five-year prospective analysis of parent's personal narratives and empirical data. *Death Studies, 27*, 381–404.
- Raphael, B., & Wooding, S. (2004). Early mental health interventions for traumatic loss in adults. In B.T. Litz (Ed.), *Early intervention for trauma and traumatic loss* (pp.147–178). New York: Guilford Press.
- Rock, P. (1998). *After homicide: Practical and political responses to bereavement*. Oxford: Clarendon Press.
- Spungen, D. (1998). *Homicide: The hidden victims – A guide for professionals*. CA: Sage.
- Stetson, B. (2003). *Living victims, stolen lives: Parents of murdered children speak to America*. NY: Baywood Publishing Company.
- Wickie, S.K., & Marwit, S.J. (2000–2001). Assumptive world views and the grief reactions of parents of murdered children. *Omega, 42*, 101–113.